

Археолошка истраживања при конзерваторским радовима 1980. у Гамзиграду

СРЋАН ЂУРИЋ

Септембра 1980. године у Гамзиграду су вршени сезонски конзерваторски радови.¹ Један део радова изводио се између велике сале (триклинијума) и терми, у просторији која се назива атријум Н (Сл. I).² Пре рестаурације и делимичне реконструкције пода у атријуму — односно његовом дворишном делу окруженом тремом — који се састојао од правилно ређаних опека, требало је претходно извршити археолошка испитивања терена у том делу атријума. Одређену тешкоћу у раду представљала је чињеница да је било неопходно да сви добро

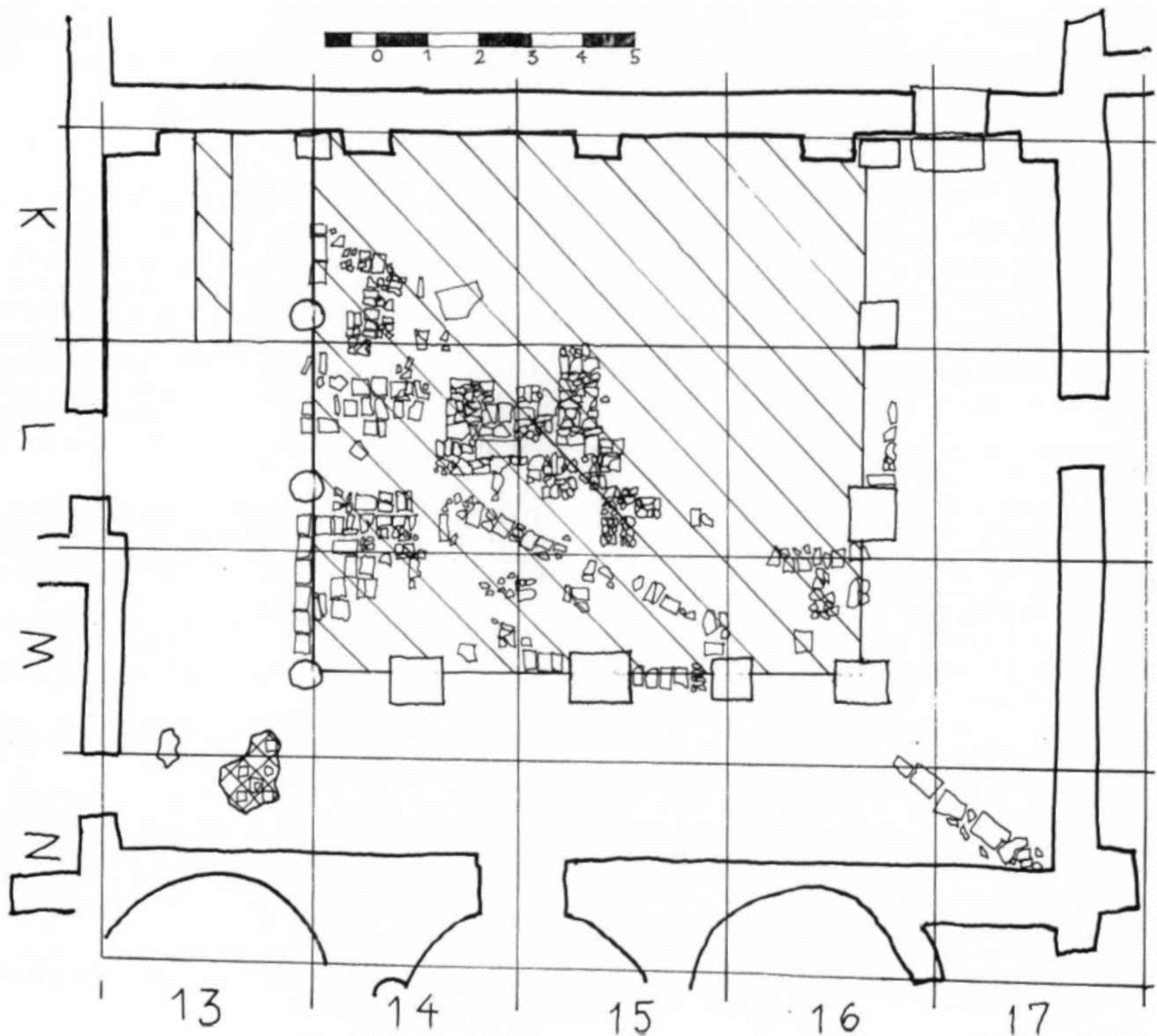
очувани комади опека остану сачувани, тј. да се краткотрајним њиховим измештањем не поремети поредак опека у низу, пошто је било предвиђено да делимично сачувани под у средишњем делу буде утопљен у подлогу, а да се непостојеће подне опеке реконструишу у

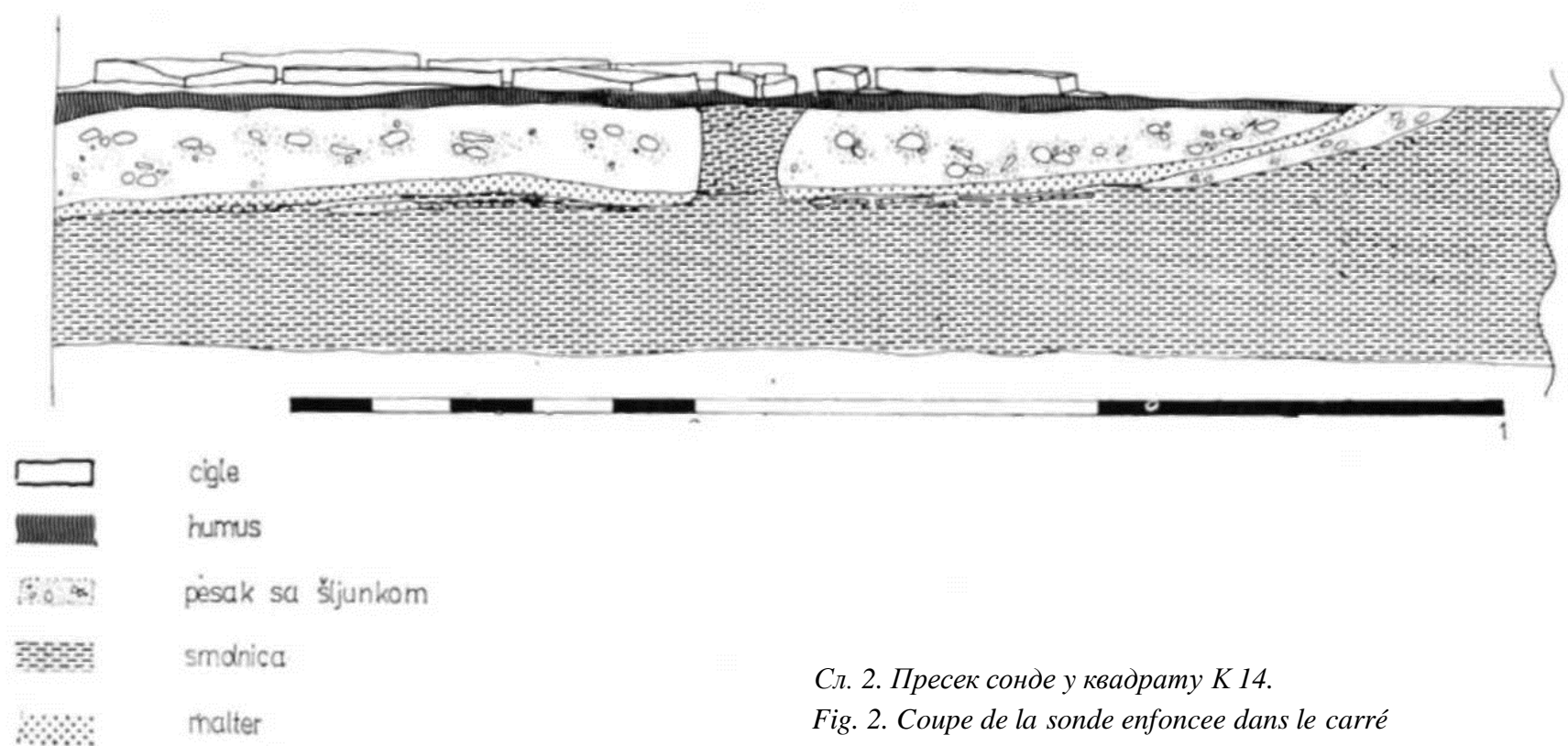
¹ Радовима је руководила Милка Чанак-Медић. Археолошким радовима руководио је Срђан Ђурић, уз консултацију Милке Чанак-Медић.

² М. Чанак-Медић, *Гамзиград*, Саопштења XI (Београд 1978) сл. 81.

Сл. I. Основа атријума са означеним истраженим површинама

Fig. I. Plan de l'atrium comportant les superficies explorées

Сл. 2. Пресек сонде у квадрату К 14.

Fig. 2. Coupe de la sonde enfoncée dans le carré К 14

првобитном поретку. Стога је сразмерно велик део посла требало посветити обележавању сваког појединачног комада опеке и њиховом тачном измештању у сачуваном поретку у коме су били положени на под.³

С обзиром на техничке могућности и услове, ископавање је започето у северозападном делу атријума (квадрат К/16). Прво су утврђени слојеви који су се, са мањом или већом правилношћу, простирали читавом површином дворишта атријума. Једини изузеци била су неколика места на којима је извршено пробијање слојева каснијим јамама. Први слој испод опека, уколико је реч о интактном делу пода атријумског дворишта, чини песак у који је полагана опека. Његов састав и изглед говори да је у питању речни песак, свакако вађен из оближњег Црног Тимока. То потврђују остаци речне флоре и фауне присутне у песку, као и извесна количина речног шљунка. Тај песак је, уосталом, широко заступљен у читавом Гамзитраду.⁴ Читав овај слој је, уколико је интактан, без налаза.⁵

На месту где стари под није пробијан, други слој чини малтерна подлога, преко које је насипан песак и постављена опека. Занимљиво је да је малтер изливан непосредно на земљу, без претходног насипања ломљеног камена, што осигурава од слегања тла.⁶ Но, ипак, да би малтер очврсно био је мешан са мермерним опилцима. Облик и врста ових опилака уједно су и нека врста хронолошке одреднице (*terminus post quem*), с обзиром да је реч о мермеру који је преостао од комада коришћених за оплату, која је по зидовима била распоређена у карактеристичне орнаменте техником *opus sectile*. Но поред опилака од танког, плочастог, белог мермера (од оплате), у састав малтера улазили су и комади од веома дебелог мермера, изгледа делови отпали приликом обраде стубова. Сам малтер је руменожуте боје, веома чврст и компактан. Исти малтер је подлога пода у који је полаган мозаик и њиме су зидани подзици уметани између плинти стубишта трема.

Испод малтерне подлоге је слој смолнице — масне, црне земље — који у дубину иде још најмање неколико метара.⁷ У погледу налаза ово је најконстантнији од слојева; у њему је читавом површином истраженог дела атријума, отприлике једнаком динамиком, откривана истоврсна керамика: дебела, грубе фактуре и неједнако печена. Овај слој је остао и најнеистраженији, с обзиром да се у земљу није ишло дубље од 40 cm од горње површине пода — што је била потребна дубина за постављање подлоге за рестаурацију и реконструкцију пода — а и сврха архолошких истраживања је била веома ограничена.⁸

Испитана површина обухвата девет квадрата постављене квадратне мреже: К/14, 15 и 16; Л/14, 15 и 16; и М/14, 15 и 16; који су се поклопили са откривеним, дворишним делом атријума, покривеним подом од опека и омеђеним подзацима у које су уметнуте плинте стубова.⁹ Установљени слојеви на површини на којој је ископавање требало да се обави одредили су и метод рада. Копало се по слојевима, и то тако што се прво скидао горњи слој песка (обично без налаза), па средњи

³ У овом послу су учествовали чланови екипе студената конзервације на Факултету примењених уметности у Београду, којом је руководио Милорад Медић. И овом приликом им захваљујем на сарадњи.

⁴ М. Чанак-Медић, *нав. дело*, није дала анализу овог материјала.

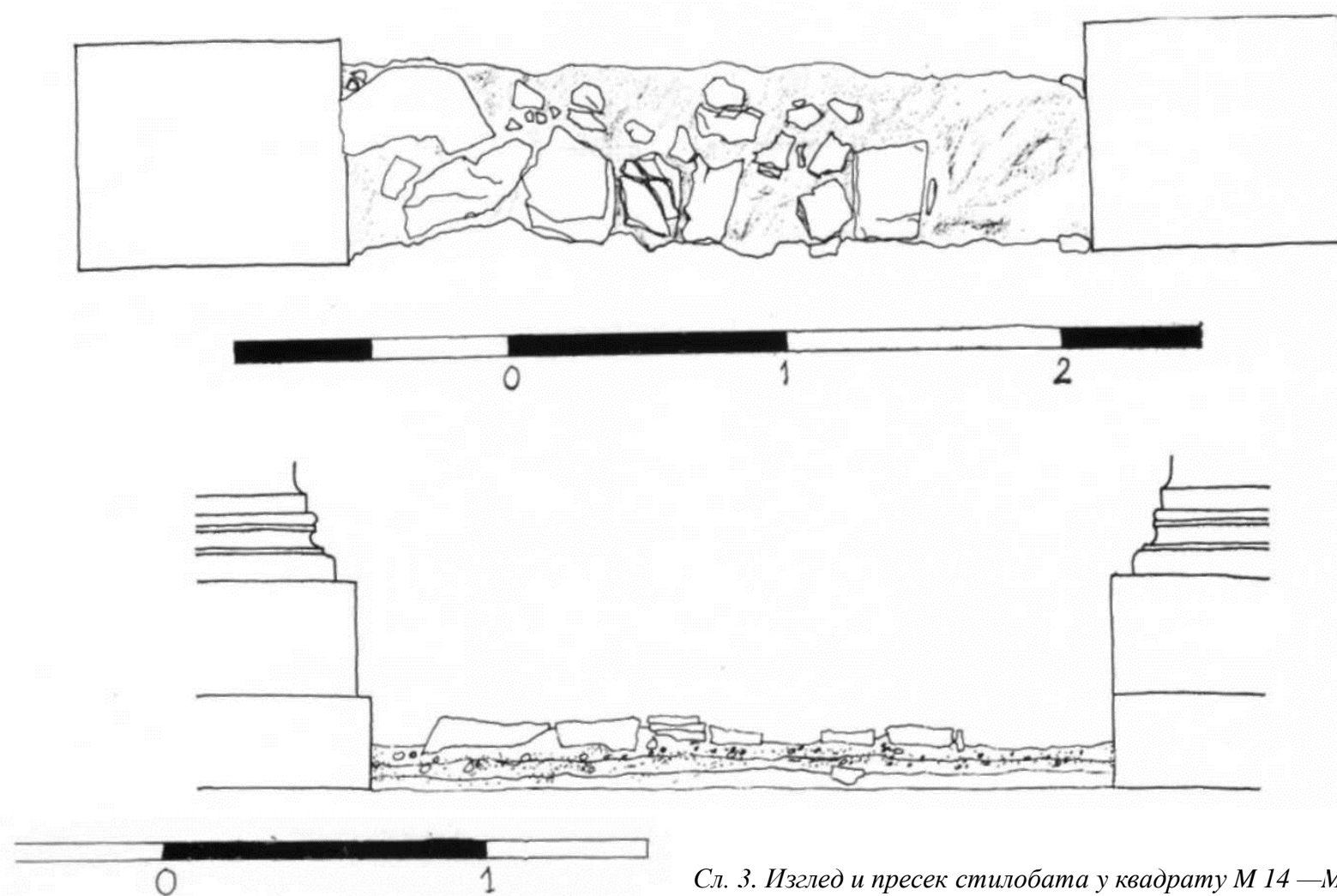
⁵ Једини изузетак је Диоклецијанов новчић о коме ће бити речи доцније.

⁶ Овакво осигурање постоји у неким другим просторијама палате у Гамзитраду. М. Чанак-Медић, *нав. дело*, 113, бел. 280.

⁷ То је установљено на свим местима на којима је копано на тим дубинама, као до темеља базилике III (2,5 m од нивоа садашњег пода, квадрат I/7), и до темеља квадратне куле млађег утврђења на северној страни западног зида, у северозападном углу (4 m од нивоа садашњег пода).

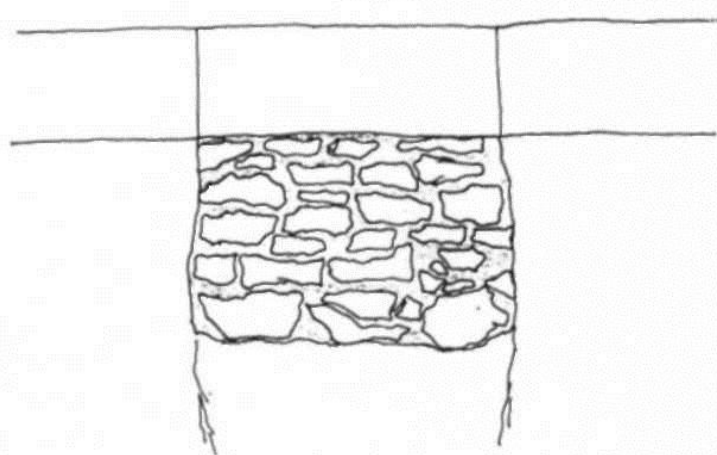
⁸ Трбало је, заправо, испитати ону површину и дубину тла која ће бити замењена новим реконструисаним подом.

⁹ По М. Чанак-Медић, *нав. дело*, 113.

Сл. 3. Изглед и пресек стилобата у квадрату М 14 — М 15

Fig. 3. *Élévation et coupe du stylobate situé dans le carré M 14 — M 15*

Сл. 4. Изглед темеља источног зида триклионијума у квадрату К 13.

Fig. 4. *Fondations du mur oriental du triclinium, situées dans le carré K 13*

слој малтера са умешаним мермерним опиљцима, а на крају смолница до приближне дубине од 40 см. Кретање по квадратима у којима се ископ вршио било је наметнуто чињеницом да се синхронизовано спроводило и исцртавање остатака оригиналног пода, који су били предвиђени да уђу у његов реконструисани изглед.¹⁰

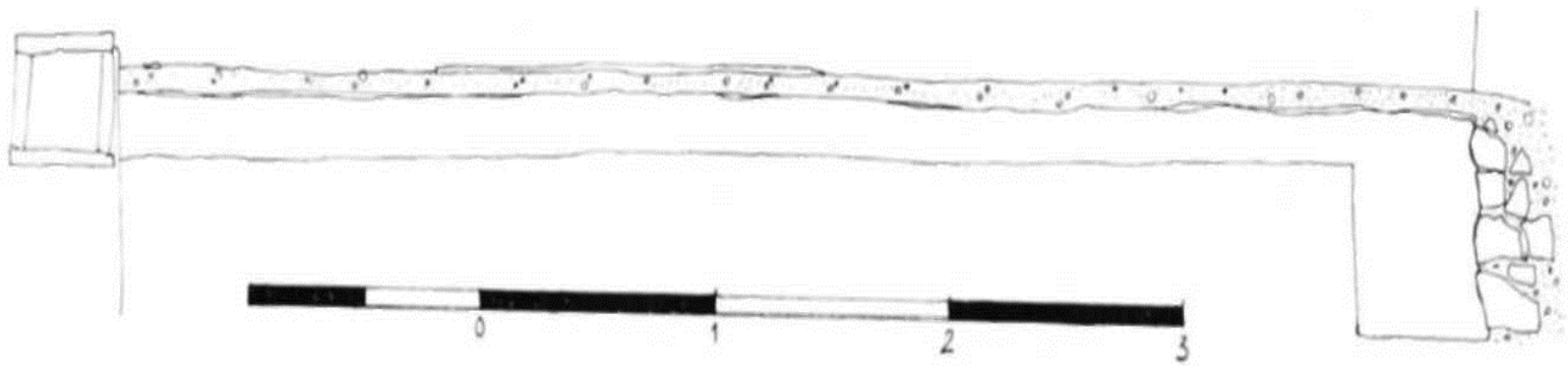
Тако су прво били обрађени квадрати К-линије, уз источни зид триклинијума, на којима није било сачуваних остатака пода, осим у крајњој јужној линији квадрата К/14 (Сл. 2). Без обзира што у К-линији скоро уопште није било очуваних оригиналних подних опека, на већем делу површине остало је првобитно стање слојева, тј. слој песка изнад малтера положеног непосредно на земљу. Тамо где није било подних опека, песак је у свом горњем делу био помешан са земљом, но у доњем је био скоро

увек потпуно чист. Као потврда овога може да се наведе податак да у песку (сем једног изузетка) уопште није било налаза, а да је на његовом нивоу, тамо где је било земље или земље измешане са песком, редовно бивало налаза. Оваква ситуација је утврђена углавном на читавој истраженој површини пода, осим у његовом средишњем делу, где је сачувано првобитно стање, са опекама *in situ*. Ту се најбоље видео прави начин постављања пода, као и првобитна висина и састав слојева.

Најсложенији поступак за време извођења радова у атријуму био је примењен када је требало подићи комаде опека сачуваних у редовима *in situ*, које је касније требало вратити на место.¹¹ Проблем се састојао у томе што је требало да се измести опека на веома скучен простор трема са стране, да би се ослободила површина за копање. С обзиром на ограничене техничке могућности (преноса и смештања опеке) било је примењено једноставно решење. Опеке су окретане наличјем нагоре и у поретку у коме су лежале на поду премештане на стазу трема. При том су подзици

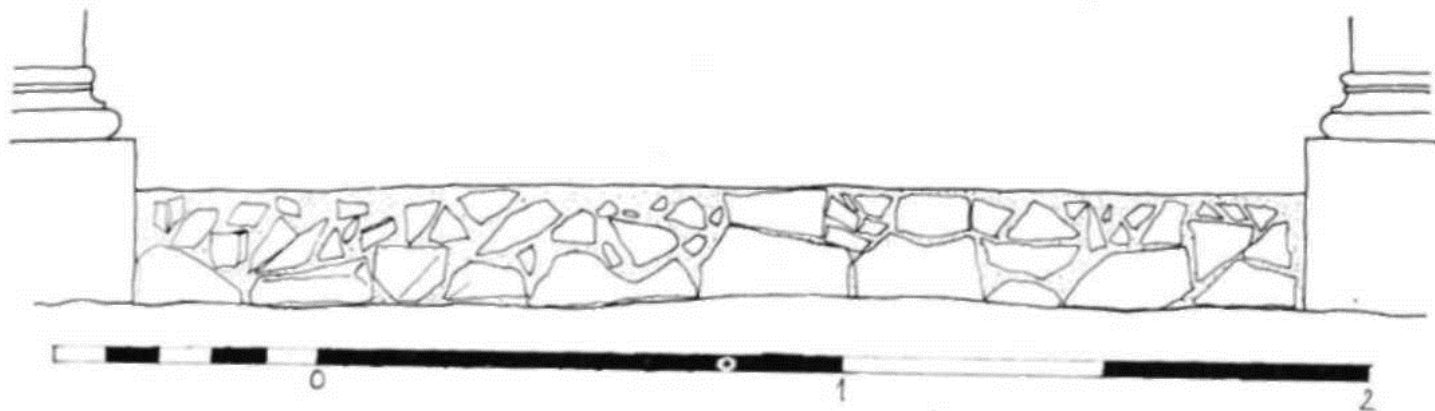
¹⁰ Овим је руководио Милорад Медић.

¹¹ При доцнијој реконструкцији враћене су само најбоље очуване опеке, док је остало реконструисано.

Сл. 5. Подужни пресек сонде у квадрату K 13.

Fig. 5. Coupe longitudinale de la sonde, enfoncée dans le carre K 13

Сл. 6. Пресек стилобата у квадрату M 16

Fig. 6. Coupe du stylobate, situé dans le carré M 16

стубишта на источној и јужној страни служили као оса симетрије, као да су редови опека подизани и превртани на стазу трема преко подзидака — оса симетрије. Редови ближи источној пребачени су на источну, а ближи јужној на јужну страну. То је олакшало и ређање опека у шару начињену полагањем редова у правцу југ—север с једне, и исток—запад с друге стране. Обележавање опека је вршено тако што је сваки поједини комад означен словом реда (А, В, С итд.) и бројем (1, 2, 3 итд.). У исто време опеке су истим ознакама бележене и на цртежу. На поломљене опеке исписивао се круг или неки други облик који је обухватао све поломљене делове. Ради лакше оријентације, источна страна опека означавана је стрелицом. Исписивање знакова на опекама вршено је масном бојом отпорном на воду, због тога што би опеке овако окренуте стајале довољно дуго да евентуална киша може спрати белеге.

На средишњем делу атријума, на коме се сачувало највише опека, могао се ишчитати систем примењен код ређања опека.¹² Занимљиво је да опеке нису биле слагане ни у какву шару одређеног облика. Известан декоративни ефекат био је постигнут смењивањем редова опека постављених по ширини, са редовима постављеним по дужини. У самом средишту дворишта опеке су ређане на исти начин, али под углом од 90° у односу на редове усмерене у правцу југ—север, у коме су распоређене по читавој осталој површини. По реконструкцији Милке Чанак-Медић, једанаест редова који се у средишту пружају правцем исток—запад не пресецају двориште атријума читавом ширином, па чак се и не завршавају у некаквом симетричном распореду. Седам средишњих редова завршава се у једној линији, а по два бочна на отприлике средишњој оси (север —југ) дворишта. При том се са јужне стране један краћи ред повећава за дужину три опеке у односу на други и прави неправилан зубац

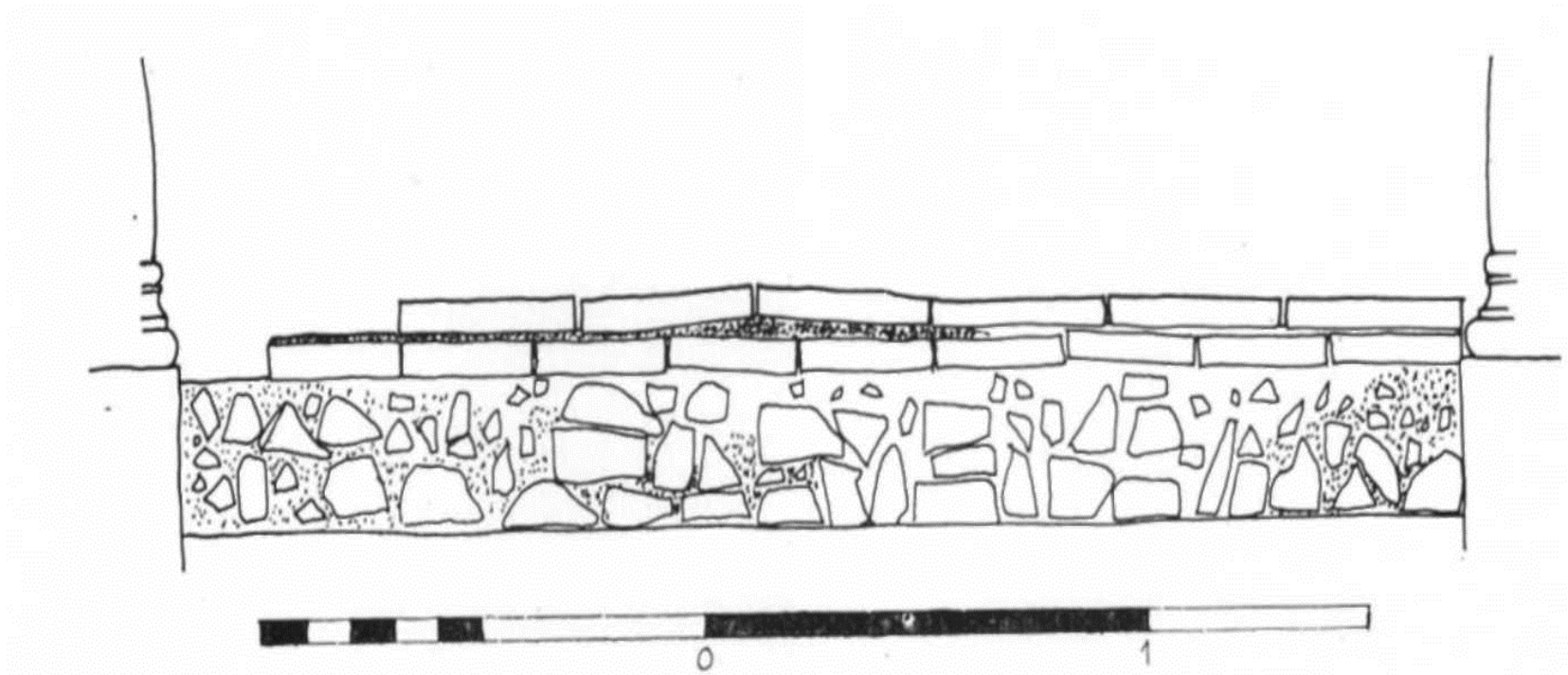
на фигури добијеној оваквим ређањем. Но, фигура у средишњем делу ионако није правилна, с обзиром да ређање редова у другачијој оријентацији почиње од канала који пресеца двориште од средине јужне стране од плинте V на источној страни. Сам канал је, у делу у коме га подне опеке непосредно покривају, био затворен опекама поређаним по ширини, што је опет чинило сасвим слободну шару. Подзици, а на јужној страни и плинте, чинили су целину са дворишним делом атријума, будући такође покривени опекама, ширим странама окренутим ка средини дворишта.¹³

Начин зидања подзидака и постављања стубишта пружа са своје стране податке о мањој брижљивости и већој брзини зидања него што је то био случај у атријуму F, а завршни горњи ред неких подзидака говори и о одређеним променама које су се збиле у ранијој фази живота палате. Стубиште у атријуму F било је постављено на стилобат начињен од великих, правилно тесаних блокова камена, који су заједно с плинтама били равномерно истакнути са свих страна. У атријуму H стилобати нису постојали, већ уместо њих подзици зарођени у земљу, покривени подним опекама. С јужне стране подзици су били још дубље укопани, тако да се нису виделе ни плинте стубова на тој страни.¹⁴ Зидање подзидака је веома неуједначено. Неки (на јужној страни) су темељно зидани, са комадима камена добро међусобно везаним малтером. Дубина до које је малтер употребљаван варира; негде је читав подзидак њиме везан, негде само до пола дубине, а понегде је њиме заливен само горњи ред каменова. Такав је случај са подзитком на

¹²Треба поменути да је овај под раније откривен и да распоред опека можда не одговара сасвим првобитном.

¹³Тако је и у нивоу пода од опеке наглашен укопан зид.

¹⁴М. Чанак-Медић, *нав. место*. Мозаик није објављен.

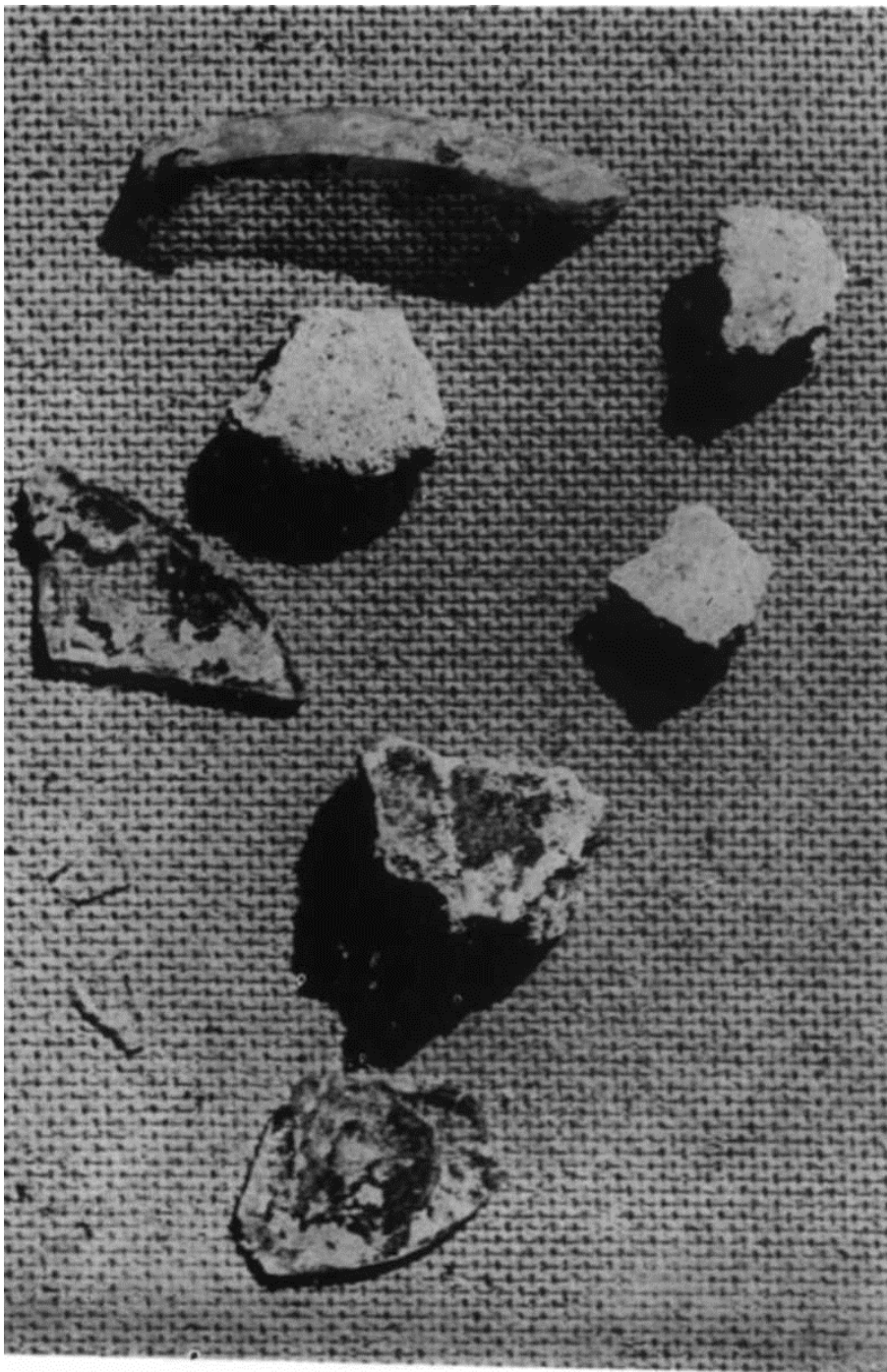

Сл. 7. Пресек стилобата у квадрату М 14 — Л 14

Fig. 7. Coupe du stivlobate, situé dans le carré M 14 — L 14

Сл. 8. Остаци фресака и стакла из атријума Н

Fig. 8. Fragments des fresques et du verre provenant de l'atrium Н

северној страни, у квадрату М/16, у коме је камење малтене само натрпано у земљу, без икаквог везива, а само одозго, у танком слоју, заливено малтером. Свуда је употребљен исти ломљени камен, разних димензија, а малтер је светложуте боје, чврст, истоветан са оним на који је насут песак за под од опека у дворишту. Подзици у квадрату Л/16 и М/14—15 били су одозго поплочани уломцима секундарно употребљених мермерних плоча (Сл. 3). Дебљина плоча варира, па изгледа да су дебљи уломци од подних, а тањи од зидних плоча. По томе што су ове накнадно употребљене плоче у истом нивоу са првобитним подом од опека, може се закључити да је реч о промени која се догодила у раној фази живота палате, док још није дошло до промене висине пода. Тада је могло доћи и до извесних рушења, што би потврђивала и чињеница да је на неколико места у дворишту, заједно са керамиком која припада III—IV веку, пронађено и пуно остатака разнобојних фино обрађених комада камена од зидне оплате рађене у техници *opus sectile*. Чињеница је исто тако да су делови *opus sectile* и касноантичка керамика откривени заједно у најнижој зони првог слоја, на местима где је песак помешан са земљом, до самог малтера који дели песак од смолнице, што исто тако потврђује рано датовање промена у животу палате које су изгледа везане и за некакво пропадање или рушење, а у сваком случају опадање квалитета живота у палати. Довољан доказ је и замена опека у поду секундарно употребљеним мермерним уломцима, што се сигурно није могло замислити у најлуксузнијем раздобљу живота у Гамзиграду.

На крају радова у атријуму отворена је једна сонда у квадрату К/13, да би се истражио под трема, који је првобитно био покривен мозаицима, чији остаци постоје још у југоисточном углу атријума (Сл. 4 и 5).^{14a} Могло

^{14a} Исто.

се утврдити да се малтер на који се постављала фина подлога за утискивање мозаичких коцкица састоји из само једног слоја дебљине око 7 cm. По речима М. Чанак-Медић, постојале су две фазе изградње мозаичког пода; прва, у којој је постојао привремени под од углачаног малтера, и друга, у којој је постављен мозаик.¹⁵ По ономе што се на основу материјалних чињеница може закључити, читав под атријума, заједно са стубиштем (а то вероватно значи и тремом), начињен је у један мах. (Од тога треба изузети мозаик, који је доцније постављен.) Томе у прилог највише говори малтерна подлога пода у атријуму. На два места утврђено је да се малтер из подзидака везује са оним у подлози пода на коме је постављен мозаик (квадрати K/14 и M/14), а на једном да се малтер из подзетка везује са подлогом пода у отвореном делу атријума (квадрат K/14). Истоветан начин постављања малтера по читавом атријуму (непосредно на земљу) и његова истоврсност су докази да је под атријума изграђен у једној фази. Исто тако, у време извођења радова није могло да се утврди постојање изглачаног малтерног пода који је, евентуално, служио привремено, до изградње мозаичког пода.

Покретни налази се могу поделити у неколико група: *I групу* сачињавају они који су откривени у слоју смолнице, испод малтерне подне подлоге. Мада је то апсолутно „затворени“ налаз и свакако занимљив за изучавање најранијег живота у Гамзиграду, његово праисторијско порекло нас удаљава од продубљивања наших знања о животу касноантичке палате, чија је изградња и најранија историја предмет нашег интересовања у овом раду. Ретке изузетке у овом материјалу, који се састоји искључиво од керамике, представљају они комади који дозвољавају реконструкцију облика, што може да има неку општију важност. *II групу* (и хронолошки другу) представљају налази из слоја малтера и песка који су лежали испод подних опека. То је такође „затворени“ налаз, чије свако поуздано датовање чини *terminus post quem* за подизање атријума, односно његовог пода. Осим мермерних опиљака умешаних у малтер, међу којима има и лепо обрађених комада који су и сами највероватније отпаци, нађен је један Диоклецијанов новчић, чија је идентификација важна хронолошка одредница за постављање пода у атријуму. *III група* је заступљена мешаним налазима који су се затекли на местима где је постојала нека јама у каснијим временима или је доцније на неки други начин у песак умешана и земља (Сл. 8). Бројношћу и разноврсношћу у овој групи истичу се фрагменти мермерне оплате зидова, па основу којих је могуће извршити и реконструкције неких облика орнамената. Ови налази су, с обзиром на њихов

Сл. 9. Делови мермерне оплате из атријума Н

Fig. 9. Fragments du revêtement en marbre provenant de l'atrium N

значај за установљење првобитног изгледа палате, од посебне важности. Исто тако, из ове групе су значајни они фрагменти керамике на основу којих је могуће извршити реконструкцију облика посуде, што такође може да буде од неког општијег интереса.

Делови мермерне оплате (Сл. 9) су од разнобојног, углавном сивобелог мермера, мада их има и од сивог трошнијег кречњака. Богата профилација наговештава веома сложен и разноврстан украс.

Најважнији налаз је бијон цара Диоклецијана (Сл. 10).* Он је нађен у слоју песка и шљунка, на дубини од 27 cm, у квадрату K/14. Дијаметар му је 23 cm, а тежак је 4,26 gr.¹⁶ На

¹⁵ Тако је било у неким другим просторијама. М. Чанак-Медић, *нав. место*, бел. 280. По саставу, малтер је идентичан ономе у триклинјуму и атријуму F. Ово ми је усмено саопштио Милорад Медић, на чему му захваљујем. Ја нисам успео да констатујем два слоја подлоге, јер је онај горњи, изгледа, у међувремену пропао.

* За фотографнју захваљујем своме колеги и другу Небојши Борићу.

¹⁶ Новац је очистио и конзервирала Надежда Стојановић, хемичар-конзерватор Републичког завода.

Сл. 10. Аверс и реверс Диоклецијановог бијона

лицу је натпис IMP CC VAL DIOCLETIANUS P AVG, а на наличју VICTORIA AUGC, са ознаком ковнице XXI A. На аверсу је десни профил Диоклецијана, са зракастом круном, огрнутог палијумом преко рамена. На реверсу је крилата Викторија између два императора, којима држи руке на раменима, док је они грле око паса. Обојица су са зракастим крунама на главама. Реч је о новцу искованом у

Fig. 10. Avers et revers du billon de Diocétien

Хераклеји 292. године.¹⁷ Самим тим добијен је и terminus post quem за изградњу атријума H, чија је горња граница Константинова епоха, како се датује млађа фаза Гамзиграда.¹⁸

¹⁷ *Roman Imperial Coinage*, V, 2, 249, № 281.

¹⁸ М. Чанак-Медић, *нав. дело*, 173—176.

Recherches archéologiques de 1980, à Gamzigrad, à l'occasion des travaux de conservation

SRDJAN DJURIĆ

Au cours de l'été 1980, des travaux de conservation ont été organisés à Gamzigrad et, à cet effet, des fouilles partielles ont été effectuées dans l'atrium H. La partie centrale de l'atrium a été fouillée jusqu'à une profondeur d'une quarantaine de centimètres. Audessous du carrelage, fait de tégules régulièrement disposées, nous avons découvert trois couches, sauf aux endroits où les fouilles postérieures les avaient dérangées; première couche: sable graveleux sur lequel étaient posées des briques; deuxième couche: revêtement en mortier, recouvert de sable (le mortier mélangé de la même façon avait été utilisé pour la construction des ouvrages de maçonnerie qui soutiennent l'escalier du vestibule, ainsi que pour recevoir les petits cubes de mosaïque dans

l'atrium) et, troisième couche: terre noire et grasse. Parmi les constatations les plus importantes, notons celles-ci: très rapidement, au moment où le carrelage était toujours au même niveau que le reste du sol, l'atrium avait subi une modification assez radicale, étant donné que, sur certains fondements, nous avons trouvé des fragments irréguliers provenant du revêtement des murs (celuici étant fait dans la technique *d'opus sectile*); d'autre part, grâce à la monnaie de Dioclétien, mis au jour à Gamzigrad, nous avons pu établir que l'atrium avait été bâti après 292, c'est-à-dire dans la dernière décennie du IIIe siècle ou dans la première décennie du IVe.